



# ข้าวในภาชิตล้านนา



สุนทร ค่ายอด

อาจารย์

คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยแม่โจ้

## เกริ่นนำ

ข้าว คำสั้นๆ ที่เปี่ยมไปด้วยความหมาย ความหวัง และคุณค่า ข้าวเป็นมงคลยิ่งในวิถีชีวิตของมนุษย์โดยเฉพาะคนในวัฒนธรรมล้านนา ที่ให้ความเคารพข้าวในฐานะเทพเจ้า บางแห่งเรียกว่า ย่าขวัญข้าว นางโคสภ หรือ แม่โพสพ เป็นสิ่งที่สะท้อนความผูกพันระหว่าง “ข้าวกับคน” ข้าวเป็นปัจจัยที่สำคัญในการดำรงชีวิต มนุษย์รู้จักสังเกต และทดลองปลูก และแปลงให้เป็นอาหารที่ให้พลังงานสูง ข้าวเป็นสิ่งแสดงความมั่งคั่งในวัฒนธรรมชาวนา เป็นเครื่องชี้วัดความมั่นคงทางอาหาร ข้าวจึงเป็นทุกสิ่งทุกอย่างของชีวิตแม้กระทั่งคำสอน ชาวล้านนาได้ใช้ข้าวเป็นสิ่งเปรียบเทียบสอนใจ นอกจากข้าวจะเป็นอาหารของร่างกายแล้ว ข้าวยังใช้เป็นคำสอนซึ่งเป็นอาหารใจที่จรโลงให้คนอยู่ในครรลอง เราสามารถล่วงรู้ความคิดของคนล้านนาผ่านภาชิตที่เกี่ยวกับข้าว

อุดม รุ่งเรืองศรี (2554: 125) ได้ให้ความหมายภาชิตไว้ว่า คือคำกล่าวที่มักใช้เพื่อการสอน หรือการเตือนใจ เป็นคำพูดที่สืบเนื่องกันมา ซึ่งเรียกว่าคำบ่าเก่า แปลว่าถ้อยคำที่ยังคงความเป็นอมตะเสมอ พบว่าคำเหล่านั้นเป็นคำพูดที่หนักแน่น กินใจ หรือเห็นภาพชัดเจน คำภาชิตดังกล่าวไม่ยาวมากนัก ขึ้นอยู่กับเนื้อหาที่ต้องการกล่าวถึง มีลักษณะคล้องจองกันเป็นคำประพันธ์ ซึ่งโดยมากจะเป็นร้อยสั้น ในทัศนะของผู้เขียนมองว่า คำบ่าเก่าอาจมีความหมายว่าถ้อยคำของคนโบราณที่ใช้สอนใจ เป็นถ้อยคำที่สรุปยอดความคิด มักแปลไม่ตรงตัว

ข้าวคือความสุขบานหวานใจ เมื่อใดข้าวงอกดอกไม่บาน คือช่วงที่ชาวล้านนามีความสุข คำบ่าเก่าที่กล่าวถึงความสุข การมีข้าวกินเป็นความสุขประการหนึ่งในความสุข 6 ประการ ดังนี้

*“สุขเพราะมีข้าวไว้กิน*

*สุขเพราะมีแผ่นดินไว้อยู่*

*สุขเพราะมีคูนอนนำ*

*สุขเพราะมีเงินค่าเต็มได้*

*สุขเพราะมีเรือนใหญ่มุงกระดาน*

*สุขเพราะมีลูกหลานมานั่งเฝ้า”*

จากข้อความข้างต้นแสดงถึงความสุขในทัศนะของชาวล้านนาประการแรกคือ การมีข้าวไว้กิน มีที่ดิน มีคูครองที่ดี มีทรัพย์สินมั่งคั่ง มีเรือนเครื่องสับไว้อาศัย และความสุขจากการเอาใจของลูกหลาน ในขณะที่เดียวกันการสาปแช่งให้ที่ร้ายแรงจะแช่งให้เสียชีวิตในภาวะที่บ้านเมืองผิดปกติ โดยเฉพาะระยะที่ข้าวมีราคาแพง และช่วงเกี่ยวข้าว การเสียชีวิตในช่วงดังกล่าวย่อมจะทำให้งานไม่ราบรื่น ทำให้ผู้ตายและญาติพี่น้องต้องอับอาย เพราะไม่สามารถหาอาหารมาเลี้ยงได้เพียงพอ นอกจากนี้จะไม่มีผู้มาร่วมงานศพ เนื่องจากทุกคนติดภารกิจในทุ่งนา ดังนั้นคำแช่งนี้จึงได้สะท้อน ค่านิยมในการจัดงานศพของชาวล้านนาที่สนใจอยู่สองประการคือ จำนวนแขกที่มาร่วมงาน และคุณภาพของอาหารที่ใช้เลี้ยงในงานศพ ดังข้อความที่ว่า “ตายเมื่อน้ำนองแดง ตายเมื่อข้าวแพงค่า ตายเมื่อห่างเมือง ตายเมื่อข้าวเหลืองเต็มโง่” หมายความว่า ตายเมื่อน้ำท่วม เมื่อข้าวแพง เมื่ออหิวาต์ระบาด และตายเมื่อข้าวสุกเหลืองเต็มทุ่งนา ดังนั้นข้าวจึงเป็นทั้งความสุขและความทุกข์ อีกทั้งเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของชาวล้านนาตั้งแต่เกิดถึงตาย

ชาวล้านนาได้ยกย่องข้าวไว้ว่าเป็นสิ่งสูงสุด ดังภาษิตที่ว่า “เงินค้ำเป็นเจ้า ข้าวเป็นนาย” สะท้อนให้เห็นว่าการครอบครองข้าวเป็นสิ่งที่สะท้อนความมั่งคั่ง การมีข้าวในครอบครองยังปรากฏในภาษิตที่สอนเรื่องความไม่ประมาทที่ว่า “ข้าวมียังหาบดาบมียังมีมือ” ภาษิตดังกล่าวสอนเรื่องความไม่ประมาทกล่าวคือเมื่อมีข้าว และมีอาวุธคู่กาย ทำให้รู้สึกอุ่นใจ นอกจากนี้ข้าวยังใช้เปรียบเทียบกับผลประโยชน์เมื่อสมประโยชน์กันก็อยู่ร่วมกันได้ หากเมื่อใดผลประโยชน์ขัดกันเมื่อนั้นย่อมเกิดความขัดแย้ง ดังภาษิต “รักกันเมื่อข้าวยัง ชังกันเมื่อข้าวเสี้ยง” (เสี้ยง หมายถึง หมด) ภาษิตที่กล่าวถึงของน้อยนิดนี้อาจใช้ประโยชน์ได้ โดยใช้ข้าวเพียงเม็ดเดียวในการเปรียบเทียบดังภาษิตที่ว่า “ข้าวเม็ดกำเกลือ”

ข้าวยังสามารถใช้อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับฆราวาสในสังคมล้านนา ที่มองพระเป็นมนุษย์ ดังนั้นจึงไม่ได้คาดหวังเรื่องความเคร่งครัดในพระวินัย บางอย่างอาจต้องมองข้ามไปบ้าง ดังภาษิต “บันับตุนับพระ ทื้อนับผ้าเหลือง บันับตอเฟือง ทื้อนับเม็ดข้าว” หมายความว่า ไม่นับถือพระก็นับถือผ้าเหลือง ไม่นับถือชังข้าวให้นับถือเม็ดข้าว นอกจากนี้ พระสงฆ์เป็นสถาบันที่ชาวล้านนาต้องให้การอุปถัมภ์ด้วยปัจจัยต่าง ๆ และบางครั้งอาจมองว่าทำให้สิ้นเปลือง ดังภาษิตที่ว่า “บตีร้องพระกินข้าว บตีร้องเจ้าขึ้นเรือน” หมายถึง อย่าเรียกพระกินข้าวและอย่าเรียกเจ้านายขึ้นเรือน เพราะคนทั้งสองกลุ่มนี้มีอำนาจที่จะขอ ทำให้ปฏิเสธได้ยาก ยังมีภาษิตที่เสียดสีคำสอนของพระสงฆ์ “ฟังคำธรรมกินน้ำพริกดากับข้าว ฟังคำชี้เหล่ากินเข้ากับขี้ลาบตั้งวัน” จากตัวอย่างข้างต้นเห็นได้ว่า ภาษิตที่เกี่ยวกับข้าวและพระสงฆ์ได้สะท้อนความสัมพันธ์ที่ไม่ราบรื่นนักในโครงสร้างทางชนชั้นในสังคมล้านนา

การปลูกข้าวถือเป็นองค์ความรู้ที่สำคัญในวัฒนธรรมชาวนา ภาษิตล้านนาจึงเป็นองค์ความรู้ที่ตกผลึกจากการปลูกข้าวจากการสังเกตลักษณะของข้าว จากเมล็ดผสมสานกับแรงเปลี่ยนเป็นรวงข้าว และกลายเป็นคำสอนที่เข้มขลัง อาทิ “ข้าวลิบวงตั้งข้าวเต่งวงค้อม” (เต่ง- สมบูรณ์) แปลตรงตัวคือข้าวลิบวงตั้ง ส่วนเมล็ดข้าวที่สมบูรณ์รวงค้อมลง เปรียบเหมือนคนดียอมมีความอ่อนน้อมนั่นเอง สอดคล้องกับภาษิต “ข้าวลิบมันตั้งบ่างอก” เปรียบกับคนที่ไม่มีความรู้ ย่อมไม่เจริญก้าวหน้า เช่นเดียวกับข้าวลิบที่หวานเช่นไรก็ไม่อาจจอกงามได้ ส่วน “ข้าวเปลือกตกดิน บ่ทอนเป็นหญ้า” หมายความว่า คนดีแม้สถานการณ์จะแปรเปลี่ยนไปอย่างไรก็ยังรักษาความดีไว้เช่นเดิม การปลูกข้าวนี้ทั้งนาที่อุดมสมบูรณ์จะใช้จอบพลวกเป็นเครื่องสังเกต แสดงว่านาแปลงนั้นมีความชื้นสูงปลวกจึงมาทำรัง ดังภาษิต “จุ่มปลวกอยู่ยงนาวาแสงข้าว เตมาอยู่ยงเฮือนว่าแสงเฮือน” หมายความว่าจอบพลวกอยู่นาข้าวถือว่าเป็นสิ่งที่ดี เช่นเดียวกับผู้สูงอายุที่เป็นมิ่งขวัญของเรือน นาที่ดีย่อมเป็นที่หมายปอง ไม่มีใครปล่อยให้รกร้าง “นาดีเพิ่นบ่ละเป็นร้าง” หมายถึงสิ่งใดที่มีประโยชน์คนย่อมไม่ทอดทิ้ง เช่นเดียวกับภาษิต “นาดีถามหาข้าวปลูก ลูกดีถามหาพ่อแม่” หมายถึงนาที่ให้ผลผลิตที่ดีคนย่อมต้องการพันธุ์ข้าว เปรียบดังความประพฤติที่ดีของลูกที่สะท้อนการอบรมของพ่อแม่ นอกจากนี้การทำนาที่ล่าช้าอาจไม่ทันการ ดังภาษิต “เยยะไร่นาขวย ช่างเสียแรงควาย บ่มูลมั่งข้าว” หมายถึงเริ่มต้นช้ามักสำเร็จไม่ทันการ ประเด็นสุดท้ายที่เกี่ยวข้องกับภาษิตที่เกี่ยวกับการปลูกข้าว คือความขยันหมั่นเพียร ดังภาษิตที่ว่า “ใครกินเข้าหื้อหมั่นไผ่โง่ไปนา ใครเป็นเศรษฐีหื้อหมั่นค้ำ ใครเป็นขี้ข้า หื้อหมั่นเล่นท้ายหลังหลาย” หมายความว่า ต้องการมีข้าวไว้กินให้ทำนา ต้องการเป็นเศรษฐีให้ค้าขาย และชีวิตจะล้มจมถ้าเล่นการพนัน

ขั้นตอนการแปลงจากข้าวเปลือกเป็นข้าวสารนั้น ได้นำมาเปรียบเทียบเป็นภาษิต การเก็บข้าวสารในยุ้งฉาง ได้นำมาเป็นภาษิตที่อธิบายการเปลี่ยนแปลงของชีวิตที่ดีขึ้นจากเดิมเพียงเล็กน้อย “ปีแล้วอยู่ดูบหมาแหงน ปีนี้ยังแควนอยู่พื้นหลองเข้า” ข้าวจากยุ้งฉางจะนำมาตากและตำ ในอดีตนั้นตำข้าวเปลือกด้วย “ครกมอง” หมายถึงครกกระเดื่อง ถือเป็นหน้าที่สำคัญของผู้หญิง เนื่องจากการเก็บข้าวสารในยุ้งฉางมักมีความชื้นสะสมอยู่ดังนั้นการตากข้าวจึงเป็นการลดความชื้นเพื่อจะตำได้ง่าย ชาวล้านนาโบราณจึงนำมาเปรียบเทียบกับคำสั่งสอน พบว่าภาษิตดังกล่าวมีความหลากหลายตามพื้นที่ หากความหมายคงที่คือเปรียบเทียบข้าวที่ตำยากกับการสั่งสอน ดังนี้

- “ข้าวบ่ตากตำเหนียว ลูกคนเดียวสอนยาก”
- “ข้าวบ่ได้ตากตำปึก คนหลีกตึงสอนยาก”
- “ข้าวบ่ได้ตากตำปึก ฝ่ายเส้นทีกทอยยาก”



ข้าวนอกจากเป็นอาหารของคนแล้ว ยังใช้เป็นอาหารของสัตว์เลี้ยงอีกด้วย ดังนั้นจึงมีภาษิตที่ใช้สัตว์เข้ามาเปรียบเทียบ เช่น การหลอกคนแก่ให้ดีใจ โดยเฉพาะเรื่องความรักจะใช้ภาษิตที่ว่า “จกกล่องเข้า จูหมาเถ่าแกว่งหาง” หมายถึงล้วงกล่องใส่ข้าวเหนียวทำให้สุนัขแก่ดีใจ เป็นภาษิตที่เกี่ยวกับเรื่องผู้ชาย เช่นเดียวกับภาษิต “หมาหันข้าวเปลือก” แปลตรงตัวคือ หมาเห็นข้าวเปลือก หากความหมายที่แท้จริงคือ ไม่สามารถจัดการสิ่งที่อยู่เฉพาะหน้าได้ มักใช้กับชายสูงวัยที่หมดสมรรถภาพ เมื่อเห็นหญิงสาวแม้ใจสู้แต่ร่างกายไม่อำนวย สุนัขเป็นสัตว์ที่ใกล้ชิดกับมนุษย์จึงนำพฤติกรรมของสัตว์มาเปรียบกับพฤติกรรมของมนุษย์ ดังเช่น “หมาหลายเจ้า กินข้าวหลายไห” คือบุคคลที่มีคนรู้จักมากคุ้นเคยกับคนทั่วไป ส่วน “ฟังกำหมา เสี่ยงข้าวเป็นกล่อง ฟังก่าละอ่อน คนใหญ่ช่างผิดกัน” เป็นภาษิตที่ใช้สอนไม่ให้ฟังข้อมูลให้รอบด้านก่อน อย่าด่วนตัดสินใจ อาจเกิดปัญหาความขัดแย้งตามมา การเลี้ยงสุนัขสามตัว ก็ใช้เปรียบเทียบกับกรมีภรรยาหลายคนในภาษิตที่ว่า “หมาสามตัวก็วายข้าว เมาสามยาก็วายคร้ว” ข้าวอาจใช้เปรียบเทียบกับอารมณ์ระหว่างหนุ่มสาวในวัยกำดัด ภาษิตที่ว่า “ข้าวสารล่อหน้าไก่” นำอาการของไก่ที่เห็นข้าวสารมาเปรียบเทียบอาการของหนุ่มกลัดมันเมื่อเห็นหญิงสาวทอดสะพาน

### บทส่งท้าย

จากภาษิตที่ได้รวบรวมมาทั้งหมดเห็นได้ว่า ข้าวนอกจากจะเป็นอาหารด้านร่างกาย ชาวล้านนาโบราณยังได้สั่งสมภูมิปัญญาที่เกี่ยวกับข้าวได้อย่างละเอียดสุขุมจนตกผลึกทางความคิด จนกลายเป็นผลผลิตทางวัฒนธรรมของการกสิกรรมที่เป็นครรลองครอบงำความรู้ของสังคมล้านนายุคโบราณ โดยนำข้าวมาเปรียบเทียบเพื่อใช้เป็นคำสอนใจและสะท้อนความใกล้ชิดระหว่างคนกับข้าวได้อย่างแนบแน่น ทุกช่วงวัยของชีวิตล้วนมีข้าวเป็นภาษิตที่ใช้สอนใจ ดังนั้นภาษิตที่เกี่ยวกับข้าว ทำให้เราเข้าใจวัฒนธรรมข้าวในวัฒนธรรมชวานาได้อย่างลึกซึ้ง ■



### เอกสารอ้างอิง

คมเนตร เชษฐพัฒน์นิช, บรรณาธิการ. (2539). *กำบ่าเก่าเล่าไว้ (ภาษิตคนเมือง)*. เชียงใหม่:

สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

บุญคิด วัชรศาสตร์. (2543). *ภาษิตคำเมืองเหนือ : รวมภาษิตมากกว่า 900 บท*. เชียงใหม่:

ธาราทองการพิมพ์.

สมร เจนจิละ. (2541). *ภาษิตล้านนา*. เชียงใหม่: สุริวงศ์บุ๊คเซนเตอร์.

อุดม รุ่งเรืองศรี. (2554). *โวหารล้านนา (เพลงละอ่อน, ปริศนา-คำทาย, คำอุ้บ่าว-อุ้สาว, สุภาษิต)*.

เชียงใหม่: ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.